

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

با مهر فاطمی
 در این مورد نام در تاریخ ۱۳۷۹/۱۱/۱۵
 ۱۳۷۹/۱۱/۱۵
 در صورت عدم مخالفت

دانشگاه شهید بهشتی
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
 گروه تاریخ

۱۳۸۰ / ۸ / ۱۵
 رز استادیات آران علم ایران
 استادیات آران
 رز استادیات آران علم ایران
 استادیات آران

پایان نامه:

جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد

موضوع:

انجمن های تهران و انقلاب مشروطه
 (از صدور فرمان مشروطه تا فتح تهران)

استاد راهنما:

جناب آقای دکتر علی اصغر مصدق

استاد مشاور:

جناب آقای دکتر محمد علی اکبری

014359

پژوهش:

فاطمه شیرالی

بهمن ماه ۱۳۷۹

۳۷۲/۵

به:

ناهید

که به جستجوی او

در معبر بادها می‌گریم

در چارراه فصول

در چارچوب شکسته

پنجره‌ای که آسمان

ابر آلوده را قابی کهنه می‌گیرد

فهرست مطالب

عنوان	صفحه
مقدمه	یک
نگاهی به منابع	پنج
فصل مقدماتی - نگاهی اجمالی به زمینه های جنبش مشروطه	۱
بخش اول - انجمن های تهران تا صدور فرمان مشروطه	
فصل اول - جامع آدمیت	۱۷
۱- تشکیلات جامع آدمیت	۲۱
۲- فعالیت های جامع آدمیت	۲۴
۳- انشعاب و پایان فعالیت های جامع آدمیت	۳۵
فصل دوم - انجمن ملی	۵۰
۱- تأسیس و مرامنامه انجمن ملی	۶۳
۲- فعالیت های انجمن ملی	۶۴
فصل سوم - انجمن مخفی	۷۳
۱- تأسیس انجمن مخفی اول	۸۲
۲- فعالیت های انجمن مخفی	۸۳
الف - فعالیت های تبلیغی	۹۰
ب - فعالیت های سیاسی	۹۰
ج - فعالیت های فرهنگی	۹۲
۳- انجمن مخفی دوم	۹۶
الف) تأسیس انجمن	۹۸
ب) فعالیت های انجمن مخفی دوم	۹۸
فصل چهارم - انجمن طلاب	۱۰۲
.....	۱۰۸

۱۰۹	۱- تاسیس انجمن
۱۱۲	۲- فعالیت های انجمن طلاب
بخش دوم - انجمن ها پس از صدور فرمان مشروطه	
۱۱۹	فصل اول - پیدایی انجمن های ملی
۱۲۰	۱- علل و چگونگی ظهور انجمن های ملی
۱۲۶	۲- تشکیلات انجمن های ملی
۱۲۷	فصل دوم - فعالیت و عملکرد انجمن های ملی
۱۳۳	مدخل
۱۳۴	۱- عملکرد سیاسی انجمن های ملی
۱۴۸	الف) عملکرد حمایتی انجمن ها از مجلس
۱۴۸	ب) عملکرد نظارتی انجمن ها بر مجلس
۱۶۰	ج) انجمن های ملی به عنوان رابط بین مردم و مجلس
۱۶۹	د) انجمن ها و دولت های مشروطه
۱۷۲	و) کودتای محمدعلیشاه و فرجام فعالیت های انجمن های ملی
۱۷۸	۲- عملکرد فرهنگی - اجتماعی انجمن های ملی:
۱۹۱	فصل سوم - انجمن های ملی تهران
۱۹۴	۱- انجمن های اهالی ولایات ساکن در تهران
۱۹۶	الف) انجمن آذربایجان
۲۰۰	ب) انجمن اتحاد ارومی
۲۰۰	ج) انجمن اتحاد و اتفاق قزوینیان
۲۰۰	د) انجمن اخوان هرسینی
۲۰۱	ه) انجمن اتحاد استرآباد
۲۰۱	و) انجمن اصفهان

- ۲۰۱ ..... ز) انجمن اکباتان
- ۲۰۲ ..... ح) انجمن انسانیت یا محال ثلاثه
- ۲۰۴ ..... ط) انجمن جنوبی
- ۲۰۵ ..... ی) انجمن خراسانیان
- ۲۰۶ ..... ک) انجمن طبرستان
- ۲۰۶ ..... ل) انجمن عراق عجم
- ۲۰۷ ..... م) انجمن فتوت
- ۲۰۹ ..... ن) انجمن کاشانیان
- ۲۰۹ ..... س) انجمن لاریجان
- ۲۱۰ ..... ۲- انجمن های محله های تهران:
- ۲۱۰ ..... الف) انجمن اوین
- ۲۱۱ ..... ب) انجمن برادران امام زاده یحیی
- ۲۱۱ ..... ج) انجمن برادران حسن آباد
- ۲۱۲ ..... د) انجمن برادران دروازه قزوین
- ۲۱۳ ..... ه) انجمن تعصب دروازه قزوین
- ۲۱۴ ..... و) انجمن خیریه محله بازار
- ۲۱۴ ..... ز) انجمن سرچشمه
- ۲۱۴ ..... ح) انجمن سعادت دروازه قزوین
- ۲۱۵ ..... ط) انجمن سنگلج
- ۲۱۵ ..... ی) انجمن شاه آباد
- ۲۱۶ ..... ک) انجمن ملک آباد
- ۲۱۷ ..... ۳- انجمن های اصناف و مشاغل
- ۲۱۷ ..... انجمن مرکزی اصناف
- ۲۱۹ ..... الف) انجمن اتحاد لشکرنویسان

- ب) انجمن اتحادیه تلگرافی ۲۲۰
- ج) انجمن الفت سمسارخانه ۲۲۱
- د) انجمن خبازها ۲۲۱
- ه) انجمن خدمت فراشخانه ۲۲۱
- و) انجمن مستوفیان ۲۲۲
- ز) انجمن معمارخانه ۲۲۲
- ح) انجمن منصور ۲۲۲
- ط) انجمن وفائیه کفاشخانه ۲۲۳
- ی) انجمن همت ۲۲۳
- ۴- انجمن های مذهبی ۲۲۴
- الف) انجمن آل محمد ۲۲۴
- ب) انجمن زرتشتیان ۲۲۵
- ج) انجمن همت آبادی ۲۲۶
- د) انجمن بنی اسرائیل ۲۲۷
- ه) انجمن آرامنه ۲۲۷
- ۵- انجمن های فرهنگی - آموزشی ۲۲۷
- الف) انجمن اصلاح ۲۲۸
- ب) انجمن سپیده دم ۲۲۸
- ج) انجمن صنایع ۲۲۸
- د) انجمن علمیه رجال ۲۲۹
- ه) انجمن فرهنگ ۲۲۹
- و) انجمن مقدس ۲۳۰
- ز) انجمن وطن (علمی) ۲۳۱
- ۶- سایر انجمن ها ۲۳۱

۲۳۱	.....	الف) انجمن اتحاد جاوید
۲۳۱	.....	ب) انجمن اتحادیه نصرت
۲۳۲	.....	ج) انجمن اتفاق
۲۳۲	.....	د) انجمن اتفاقیه طلاب
۲۳۲	.....	ه) انجمن امرا (خدمت)
۲۳۴	.....	و) انجمن بنی هاشم و اشراف
۲۳۵	.....	ز) انجمن تشکر
۲۳۵	.....	ح) انجمن تفتیش دوائر
۲۳۵	.....	ط) انجمن حسینیہ
۲۳۶	.....	ی) انجمن حسینی
۲۳۶	.....	ک) انجمن حقیقت
۲۳۶	.....	ل) انجمن حمیت
۲۳۷	.....	م) انجمن دارالوکاله
۲۳۷	.....	ن) انجمن سعادت
۲۳۸	.....	س) انجمن سطوت
۲۳۸	.....	ع) انجمن سواد اعظم
۲۳۹	.....	ف) انجمن شاهزادگان و قاجار
۲۳۹	.....	ص) انجمن غیرت
۲۴۰	.....	ق) انجمن فاطمیہ
۲۴۰	.....	ر) انجمن قدس محمودی
۲۴۰	.....	ش) انجمن کاکاها
۲۴۰	.....	ت) انجمن متظلمین
۲۴۱	.....	ث) انجمن مجاہدین
۲۴۱	.....	خ) انجمن محصلین

۲۴۱	.....	ذ) انجمن مظفری
۲۴۳	.....	ض) انجمن نسوان
۲۴۴	.....	ظ) انجمن نوبادگان جعفری
۲۴۴	.....	نقش انجمن مرکزی
۲۴۷	.....	بخش سوم - فعالیت انجمن ها در دوره استبداد صغیر تا فتح تهران
۲۴۸	.....	مدخل
۲۵۰	.....	فصل اول - وعده بازگشایی مجلس و فعالیت مجدد انجمن های مخفی
۲۵۳	.....	فصل دوم - انجمن های فعال تهران در دوره استبداد صغیر
۲۵۴	.....	۱- کمیته ستار
۲۵۶	.....	۳- کمیته جهانگیر
۲۵۷	.....	۳- انجمن سری
۲۵۹	.....	۴- انجمن مخفی گروهی از مبارزان صدر مشروطه
۲۶۱	.....	۵- انجمن اعضای قدیم انجمن برادارن دروازه قزوین
۲۶۱	.....	۶- انجمن احرار سر قبر آقا:
۲۶۳	.....	نتیجه
۲۶۷	.....	ضمیمه شماره ۱
۲۶۹	.....	ضمیمه شماره ۲
۲۷۲	.....	ضمیمه شماره ۳
۲۷۵	.....	منابع و مأخذ

مقدمه:

مطالعه تاریخی انقلاب مشروطیت ایران، بدون بررسی پدیده نوظهور انجمن‌ها در صحنه سیاسی - اجتماعی کشور، بی‌گمان دچار نقصان خواهد شد. انجمن‌ها در واقع مراکز تجمع و تمرکز نیروهای پراکنده اصلاح طلب و انقلابی کشور بودند که در سه مقطع زمانی مختلف و با ویژگی‌های متفاوت نمود یافتند. در آستانه انقلاب مشروطه، پس از پا گرفتن نظام پارلمانی و سپس استقرار مجدد نظام خودکامگی، این نیروهای تازه سازمان یافته فعالیت‌های خود را در دو محور ایجاد اصلاحات در کشور و سپس مبارزه علیه حکومت خودکامه قاجاری متمرکز ساختند. هرچند وجود این گونه مجامع در هر سه مقطع یاد شده، منحصر به پایتخت نبوده است و سایر نقاط کشور نیز شاهد فعالیت آنها با عناوین مختلف بوده‌اند، اما محدوده مکانی تحقیق حاضر منحصر به تهران بوده؛ فعالیت و عملکرد انجمن‌های فعال پایتخت مورد مطالعه قرار خواهند گرفت.

بر پایه مطالعات انجام شده در باب انجمن‌ها این پرسش مطرح می‌گردد که آیا ظهور و فعالیت این مجامع به خصوص در دوره سلطنت محمد علی‌شاه تحت عنوان انجمن‌های ملی، آنگونه که برخی صاحب نظران معتقدند صرفاً به ایجاد هرج و مرج، تشتت در جامعه و تنش میان شاه و مجلس منجر شد و یا پیدایش و تکاپوی آنها، زمینه ساز ایجاد تحولات چشمگیر و بی‌سابقه در نظام سیاسی - اجتماعی جامعه ایرانی گردید و سبب شد تا مجامع سیاسی پدید آمده در میدان مبارزه سیاسی به سوی نهادینه شدن در جامعه حرکت کنند تا فعالان سیاسی از طریق کانال‌های سیاسی سازمان یافته

ای نظیر انجمن و سپس احزاب به فعالیت بپردازند؟! در راستای پاسخ به پرسش مذکور بررسی چگونگی پیدائی، نظام تشکیلاتی و درون سازمانی: نحوه فعالیت انجمن‌ها و میزان تاثیرگذاری آنها بر روند حوادث انقلاب محورهای اصلی این پایان‌نامه را تشکیل داده است.

در مورد پیشینه تحقیقاتی که در این باب صورت گرفته است براساس اطلاعات به دست آمده، مقاله خانم لمبتون تحت عنوان «انجمن‌های سری و انقلاب مشروطیت ایران» که پس از ترجمه توسط آقای راثین و اضافاتی چند به صورت کتاب منتشر گردید، اولین قدم در راه معرفی انجمن‌ها بوده است. معرفی انجمن‌های سری پیش از انقلاب و سپس برخی انجمن‌های ملی سراسر کشور و بررسی مختصر نقش آنها در طول انقلاب مشروطه قسمت‌های مختلف این کتاب را تشکیل می‌دهد. مقاله آقای سهراب یزدانی نیز با عنوان «انجمن‌های ملی در مشروطیت ایران» به بررسی مختصر فعالیت انجمن‌های ملی به خصوص در تهران پس از صدور فرمان مشروطه پرداخته است.

همچنین آقای حسین کوچکیان فرد ضمن مقاله‌ای با عنوان «انجمن‌ها (درآمدی بر نقش نخستین نهادهای مدنی در انقلاب مشروطیت)» گام دیگر در شناخت انجمن‌ها برداشته است.

اما شرح و بسط ماهیت انجمن‌ها در دوره‌های سه‌گانه یاد شده، بررسی نقش و عملکرد انجمن‌هایی که صرفاً در پایتخت فعالیت می‌نمودند و در کنار آن معرفی انجمن‌های فعال هر دوره به خصوص انجمن‌های ملی و شرح فعالیت هر کدام به طور مجزا، هر چند به اختصار، اهداف پژوهش حاضر بوده است ذکر این مطلب ضروری

است که استفاده از کتاب‌ها و خاطراتی نظیر خاطرات عین السلطنه و شرف الدوله که پس از نگارش مقاله‌های خانم لمبتون و آقای یزدانی منتشر شده‌اند، کمک ذی‌قیمتی در شناسائی، معرفی و شناخت این مجامع نموده است.

براساس اهداف فوق این پژوهش در یک فصل مقدماتی و سه بخش اصلی تنظیم گردیده است. فصل مقدماتی نگاهی اجمالی به زمینه‌های انقلاب مشروطه و علل و عوامل زمینه‌ساز این حادثه مهم تاریخی دارد.

بخش اول تحقیق اختصاص دارد به معرفی انجمن‌های فعال پیش از صدور فرمان مشروطیت که در واقع زمینه‌ساز ظهور انجمن‌های دوره حیات مجلس اول گردیدند. در کنار این معرفی به چگونگی شکل‌گیری، ترکیب اعضا و اهداف و عملکرد آنها در راستای اهداف اعلام شده پرداخته خواهد شد.

چگونگی ظهور انجمن‌های ملی پس از صدور فرمان مشروطه، نحوه عملکرد و نقش آنها در طول حیات حکومت پارلمانی ایران و مواضع آنها در ارتباط با مجلس، دولت و دربار در بخش دوم مورد بررسی قرار می‌گیرند. تقسیم انجمن‌های پایتخت به گروه‌های مختلف و معرفی انجمن‌هایی که در هر یک از گروه‌های مشخص شده جای گرفته‌اند، طی فصلی در همین بخش صورت گرفته است.

در بخش سوم نیز طی فصولی به تشریح فعالیت انجمن‌ها در محدوده زمانی استبداد صغیر پرداخته می‌شود و علی‌رغم کمبود اخبار و گزارشات در این مورد در منابع این دوره، نحوه حیات و عملکرد مجامع مبارز دوره فترت مشروطه به رشته تحریر کشیده خواهد شد.

اکنون که به یاری پروردگار پژوهش حاضر به انجام رسیده، وظیفه خود می‌دانم که زحمات و رهنمودهای عالمانه استاد محترم راهنما جناب آقای دکتر مصدق را سپاس گویم. بی‌گمان آغاز و انجام این تحقیق در گرو بزرگواری‌ها و راهنمایی‌های بیدریغ ایشان و استاد محترم مشاور جناب آقای دکتر اکبری بوده است.

همچنین وظیفه خود می‌دانم که از خانم‌ها راضی و مسیبه‌ی که در نمونه‌خوانی کار مرا یاری نمودند کمال تشکر و قدردانی خویش را ابراز نمایم.

نگاهی به منابع

تحقیق حاضر، بیشتر با استفاده از چهارگروه منابع تنظیم گردیده است. گروه اول منابع دست اول، که شامل خاطرات، به ویژه خاطرات روزانه رجال آن دوره و کتاب‌هایی است که در دوره مورد نظر، یا به فاصله زمانی نزدیکی پس از آن نگارش یافته‌اند.

گروه دوم کتاب‌هایی است که درباره این دوره و با استفاده از اسناد، مدارک و خاطراتی که در دسترس نویسنده قرار داشته‌اند، نگاشته شده است.

گروه سوم، مطبوعات و جرایدی است که در دوره حیات مجلس اول منتشر می‌شدند.

گروه چهارم، پژوهش‌هایی است که درباره انجمن‌ها صورت گرفته است.

در میان منابع دست اول کتاب تاریخ بیداری ایرانیان که به صورت خاطرات روزانه ناظم الاسلام کرمانی به نگارش درآمده است از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. کتاب تاریخ بیداری ایرانیان که با ضمیمه زندگینامه بسیاری از شخصیت‌های برجسته دوره آغاز بیداری و جنبش در جامعه ایرانی پیش از مشروطیت و مجموعه‌ای از تلگراف‌ها و مکاتبات مهم رجال و شخصیت‌های با نفوذ توسط نویسنده به مجموعه‌ای با ارزش از تاریخ مشروطیت تبدیل شده است، از این جهت در نگارش این تحقیق از موقعیت ویژه‌ای برخوردار است، که تنها منبعی است که درباره چگونگی تاسیس و

فعالیت انجمن‌های مخفی اول، دوم و انجمن مخفی سوم (شعبه انصار) طی جلد‌های اول تا چهارم اطلاعات ارزنده‌ای در اختیار پژوهشگر می‌نهد. مطالعه فعالیت‌های مشروطه خواهان در عصر استبداد صغیر نیز بدون مراجعه به جلد پنجم این مجموعه ناقص خواهد ماند. نکته قابل ذکر در مورد منبع مورد نظر عدم ثبت وقایع از ۲۱ صفر ۱۳۲۵ هـ ق تا سوم جمادی الاولی ۱۳۲۶ هـ ق، یعنی دوره اوج فعالیت انجمن‌های ملی است، که به این ترتیب محقق از منبع قابل اطمینانی در بررسی عملکرد انجمن‌های ملی در دوره سلطنت محمد علی‌شاه محروم می‌گردد.

خاطرات روزانه قهرمان میرزا عین‌السلطنه (سالور)، که طی چندین جلد قسمت‌هایی از ادوار مختلف تاریخ معاصر ایران را به تحریر کشیده است، طی جلد سوم که اختصاص به دوره سلطنت محمد علی‌شاه دارد به طور مفصل به شرح وقایع آن دوره پرداخته است و از آنجا که از دید یکی از رجال دولتی مرتبط با دربار به وقایع مختلف نگریسته است و در عین حال سعی نموده در بسیار از مواقع از جاده انصاف خارج نگردد، منبعی معتبر به شمار می‌رود. این شاهزاده قاجار علاوه بر اینکه خود از اجزاء انجمن شاهزادگان به شمار می‌رفت، با بسیاری از انجمن‌های دوره محمد علی‌شاه در ارتباط بوده، لذا اطلاعات جالب و مفیدی در این مورد در خواننده می‌نهد. وجود این کتاب برخی از زوایای تاریک نحوه حیات و چگونگی فعالیت انجمن‌های ملی و همچنین انجمن‌های فعال دوره استبداد صغیر را روشن می‌سازد نکته‌ای که در مورد نویسنده این خاطرات قابل تذکر به نظر می‌رسد. عدم دقت وی در ضبط برخی اسامی به خصوص اسامی شخصیت‌های فعال سیاسی این دوره می‌باشد.